

Ewa Hess, Hennric Jokeit Neurokapitalizmas

Dvasios fenomenologija nepatenkinta traukiasi į šalį. Scenoje pasirodo keletas mokslų, kurių pavadinime yra dėmuo *neuro*, tokie kaip neuroantropologija, neuropedagogika, neuroteologija, neuroestetika ir neuroekonomika. Pasipūtė liška laikysena iš duoda beatodairišką *neuromokslų* veržimąsi tapti ne tik gamtamokslinė humanistika, bet ir XXI a. mokslų lyderiais. Ši pretenzija, jos užmojis ir ketinimai grindžiami maksima, kad žmogaus elgesį lemia nervų ląstelių veiklos dėsningumai ir būdas, kaip jos išsidėsčiusios smegenyse. Net jei tos maksimos ir nepripažinsime visuotinė, vis tiek galima ganėtinai pagrįstai teigti, kad jau esama jos naujos formos ar bent tokia randasi — tai neurokapitalizmas.

Kapitalistinis ūkis kaip modernių liberalių visuomenių pagrindas įrodė ne tik nepaprastą savo lankstumą ir atsparumą krizėms, bet ir kiekviename lyderystės etape sukūrė mokslus ir technologijas savo paties generuojamiems subjektų "gamybiniais trikdžiams" analizuoti, mažinti ir — tai irgi vienas iš kapitalizmo algoritmų — vėl juos įtraukti į neabejotinai veiksmingą pasiūlos ir paklausos apytakos sistemą. Panašiai kaip globalizacija yra gamybos ir komunikacijos priemonių optimizavimo padarinys, kurį numatė jau Karlas Marxas su Friedrichu Engelsu, taip ir smegenys, šiuolaikinio žmogaus centrinė vadovietė, visada buvo su kapitalizmu susijusių humanitarinių mokslų geidžiamas tikslas, galiausiai tapęs apčiuopiamu.

Stebėjimams plaukai stojasi piestu matant, kad siauras smegenų funkcijų pažinimo keliukas vingiuoja visai šalia magistralės, kuria kapitalas zuja jau daugiau kaip pusantro šimto metų. Santykis ir toliau yra dinamiškas, nes kapitalizmą ir neurologiją sieja ne kokios nors griežtos taisyklės, o kompleksinis sisteminių trūkumų sindromas. Kaip tik todėl represinis XIX a. pabaigos kapitalizmas su savo draudimais, įsakymais ir neteisėbėmis buvo maitinamoji terpė rasti neurozėms, kurias XX a. pradžioje tyrėjai diagnozavo kaip dvasinę liaudies epidemiją. Ši paslaptinga buržuazijos (klasės, pasak *Komunistų partijos manifesto*, "dėl spartaus visų gamybos priemonių tobulėjimo, dėl vis lengviau užmezgamų ryšių [tempiančios] visas, taip pat ir barbariškas, tautas į civilizaciją") ryškė išreiškė ir nebylų engiamo kūrybinio prado priešinimąsi — žmogaus siela taip pat atkakliai ir bergždžiai, kaip ir "barbariška tauta", stengėsi nepasiduoti prievartiniam modernizavimui bei civilizacijai.

Šiame kontekste galėtų atrodyti itin drąsu psichoanalizės išradėją Sigmundą Freudą vadinti pirmuoju neurokapitalizmo praktiku ir mąstytoju. Tačiau Freudas iš tikrųjų buvo — tai dažnai pamirštama — neuroanatomas, vadinasi (jam pačiam tai atrodė savaime suprantama), ir neurologas. Jis geriau už kitus žinojo, kokie riboti smegenų tyrimo metodai buvo XIX a. pabaigoje. Neurozę Freudas traktavo kaip įgytą nervinę patologiją. Tada dar nežinota, kur tą

negalavimą lokalizuoti ir kaip jį įveikti, bet Freudas vis tiek rado būdą prisikasti prie mįslingo tos ligos židinio, kad galėtų ją ne tik tirti, bet ir gydyti. Tas būdas buvo psichoanalizė, grindžiama bendravimu su ligoniais. Nuo tada psichoanalizė ėmė tarnauti nuolat besikeičiančios kapitalistinės gyvenimo tikrovės reikmėms. Komunikacinis jos principas persmelkė intymias, privačias, ekonomines ir kultūrines socialinių sąveikų sferas ir atvėrė naujas — psichinių ligonių gydyklų ir kušėčių — rinkas, skirtas kapitalistinei gamybai ir reprodukcijai optimizuoti.

Represinį XIX a. kapitalizmą pakeitė liberalusis gerovės kapitalizmas. Klusnumas, drausmė ir kaltės jausmas užleido vietą naujam reikalavimui — realizuoti save. Idealus psichinis individas, kuriam sekasi, paveikslas nuo tada įgavo rūpestingai palaikomos parengties ekspansijai bruožų, o tai savo ruožtu skatino nuolatos atsinaujinti ir atsispirti nevilčiai. Tokiomis aplinkybėmis kiekvienas, kuris neįstengia panaudoti visų savo galimybių, yra priverstas žlugti. Tokia ekonominė ir socialinė raidos kryptis iš esmės pakeitė psichinių liaudies ligų pobūdį. Neurozė kaip kaltės, negalios, irstančios drausmės keliama kančia tapo nereikšminga. Suaktualėjo savirealizacijos nesėkmę patiriantis subjektas: prasidėjo depresijos triumfo žygis, kurį prancūzų sociologas Alainas Ehrenbergas aprašė knygoje "Subjekto nuovargis. Depresija ir sociumas" (*La Fatigue d'être soi. Dépression et société*).

Depresija buvo pirmoji psichinė liaudies liga, kurios gydymo būdą modernioji neurologija rado kaipmat. Depresija ir baimė buvo lokalizuotos sinapsėse, tarpneuroninėse jungtyse, ir ten gydomos. Buvo aptikta tarpinė vieta, kurią tiesiogiai ir prerefleksyviai veikiant įstengta bent jau sumažinti subjekto kančias dėl savęs ir pasaulio, o anksčiau čia viešpatavo tik refleksų psichoterapija.

Prie nelygiavertės poros, kurią sudarė kapitalizmas ir neurologija, tuo laikotarpiu prisidėjo trečias partneris — suklestėjusi vaistų pramonė. XX a. pirmojoje pusėje psichinės kančias mėginta palengvinti centrinės nervų sistemos veiklą slopinančiais barbitūratais, elektros šoku ir psichochirurgijos metodais, o ketvirtajame dešimtmetyje prasidėjo Freudo prognozuotas neuropsichofarmakologijos triumfo žygis.

Ar čia paradoksas, ar tik vienas iš savaimių suprantamų dalykų, kurie dėl pernelyg akivaizdžių priešasčių ilgai laikomi paslaptimi, kad Freudo psichoanalizė ir dabartinių neurologijos mokslų sėkmė remiasi iš esmės panašiais postulatais? Psichoanalizės sėkmė lėmė tai, kad psichiatrija ir psichoanalizė — medicinai priklausantys mokslai — persmelkė pagrindines socialinio gyvenimo sritis. Neurologijos mokslai pretenduoja, bent jau taip atrodo XXI a. pradžioje, vaidinti ypač svarbų vaidmenį ateityje. Negalima nematyti, kad neurologijos mokslai, kurių metodologinė sąskaida glūdi gamtos moksluose ir kurie etikos atžvilgiu skelbiasi priklausantys medicinai, yra privilegijuoti panašiai kaip psichoanalizė XX a. pradžioje. Be to, neurologijos mokslai, remiami valstybės ir pirmiausia gaunantys privačių investicijų iš vaistų pramonės, yra puikiai aprūpinti finansiskai. Šis į akis krintantis pranašumas lengvai paaikškinamas ne tik skaičiumi ir reikšmingumu problemų, kurios rūpi plačiajai visuomenei ir kurias neurologai mėgina spręsti, bet ir solidžiais pelnais, kuriuos duoda jų tyrimų rezultatai. Vadinasi, tai yra ekonominė ir episteminė varamosios jėgos, kylančios iš dabartinių kapitalizmo santykių ir lemsiančios — nesvarbu, kokiais aspektais, — ateities santykius.

Tiek Jungtinėse Valstijose, tiek Vokietijoje ir daugelyje kitų Vakarų Europos šalių daugiausia pinigų išleidžiama ne tiems vaistams, kurie malšina skausmą ar reguliuoja širdies funkcijas ir kraujotaką, o neuropsichinių ligų gydymo preparatams. Milžiniškas šių medikamentų grupės rinkas ateityje dar labiau augs todėl, kad ilgėja žmonių gyvenimo trukmė, o amžius yra didžiausias nervinių ir psichinių ligų veiksnys. Didžiulė viso pasaulio neurologų armija atlieka tyrimus universitetuose, dažnai vykdo pramonės užsakymus, bet svarbiausios pajėgos plūša laboratorijose, kad į rinką būtų išmetami vis veiksmingesni ir pelningesni preparatai. Ne kas kitas, o kapitalas yra milžiniškas neurologijos suklestėjimo variklis. Rinkas šią plėtrą, atrodo, ne vien skatina, bet ir riboja. JAV ir Europos Sąjungoje galiojančių etikos konvencijų griežti reikalavimai, taikomi šiuo metu pelningiausiai nervus ir psichiką veikiančių preparatų rinkai, valstybės remiamus ir pramonės finansuojamus tyrimus kreipia pirmiausia į ligų prevenciją ir gydymą. Matyt, todėl palyginti nedaug farmakologijos firmų imasi kurti ir tirti substancijas, kurios gerintų sveikų žmonių kognityvinę pajėgumą ir psichinę savijautą — vadinamuosius neurostimuliantus. Menko susidomėjimo jais priežastis paprasta — nėra legalios rinkos. Pavyzdžiui, JAV yra uždrausti klinikiniai neurostimuliantų bandymai, už tai baudžiama. Nepaisant to, kai kurių neuropsichotropinių preparatų apyvarta gerokai viršija susirgimų tomis ligomis, kurios tais vaistais gydomos, skaičių. Šis tariamas paradoksas apima pirmiausia vaistus, turinčius neurostimuliacinių savybių. Todėl nesunku padaryti išvadą: neurostimuliantus iš bando milijonai savanorių, taip pat ir universitetuose, kur kas rečiau jie iš bandomi laboratorijose. Dešimčiai JAV dažniausiai parduodamų psichotropinių substancijų — antidepresantams, neuroleptikams, stimuliantams ir psichoanaleptikams įsigyti 2007 m. buvo išrašyta daugiau kaip šešimt milijonų receptų, o jų apyvarta siekė šešiolika milijardų dolerių. Šie skaičiai rodo, kad pasiūla ir subjektyvus poreikis nors ir reguliuojamoje, bet sunkiai kontroliuojamoje socialinėje aplinkoje sukuria milijardinę apyvartos rinką. Ir ji plėsis, nes postmodernusis subjektas visuomenėje, pamišusioje dėl efektyvumo, jaučiasi "deficitine asmenybe", — tokias stokos sąlygas ypač "užaštrina" mokykla, švietimo sistema, profesinė veikla, partnerystė ir senatvė.

Didžiausią paklausą turi psichotropinės medžiagos, kurios reguliuoja emocinius išgyvenimus arba sutelkia dėmesį ir padeda susikaupti, — neturi reikšmės, ar esama klinikinio tos funkcijos sutrikimo. Kad taptume laimingi, o tai yra gero gyvenimo tikslas, Aristotelis patarė tobulinti intelektą ir charakterį. Į šias dvi pagrindines kategorijas taiko ir kai kurie neuropsichotropiniai preparatai. Svarbiomis intelekto dorybėmis laikomos tokios funkcinės savybės kaip gera atmintis ir dėmesingumas. Tų savybių turėjimas, nesvarbu, ar jos įgimtos, ar įgytos, yra individualus dalykas, taigi kiekvienas jų turime nevienodai. Su amžiumi jų efektyvumas pamažu silpsta. Ryškėjanti nelygybė ir grėsmė netekti to, ką turime, yra stiprus elgsenos motyvai.

Pasigilinus į dabartinę diskusiją dėl neurostimuliantų vartojimo etikos, susidaro įspūdis, kad, paisant bendrųjų medicinos etikos principų — asmeninio apsisprendimo, žalos sveikatai nedarymo ir naudingumo, — draudimas farmakologiškai veikti funkcines smegenų savybes atrodo sunkiai suderinamas su liberaliosios demokratijos samprata. Užtvankos jau seniai pralaužtos daugelyje vietų. Trumpos atostogos nuskridus reaktyviniu lėktuvu į Balio salą ir noras, kad organizmas lengviau prisitaikytų prie sutrikusio paros ritmo, arba profesinė veikla pasauliniuose koncernuose su visą parą plūstančia informacija, perduodama iš centrų Tokijyje, Briuselyje, San Franciske, arba egzaminai ir atestacijos, darbas greitosios medicinos pagalbos tarnyboje ir t. t.

— tai situacijos, kai vis dažniau griebiamasi cheminių poveikio priemonių dėmesiu sutelkti.

Globalizacijos greitinimo technologijos, tokios kaip internetas, mobilieji telefonai, lėktuvai, jau mūsų dienomis daro įtaką daugybės žmonių gyvenimo tikrovei, kiša į biologinius ir kultūrinius jų aktyvios veiklos ir poilsio ciklus. Kapitalizmo sistema, kurią Marxas su Engelsu bandė palaidoti, XXI a. pradžioje įžengusi į globalizacijos etapą, ne tik neužmerkė akių, o priešingai — pradėjo naują plėtrą. Baigėsi paradoksali kraštutinė laisvės skelbimo fazė, kai komunizmo postuliuota (bet niekada neįgyvendinta) demokratija, pagrįsta plačių masių gerove, kapitalizmui įsiviešpatavus, bent jau kuri laiką buvo galima ir vienoje pasaulio dalyje. Dabar globalinis kapitalizmas užsimojęs perimti ir kaipmat įgyvendinti kitą iš komunistinių svajonių arsenalo traukiamą mitą — suformuoti naują, geresnę žmogų. Jau esama požymių, kad globalinis kapitalizmas stengsis telkti ne tik medžiaginius, bet ir žmogiškus, ypač dvasinius, išteklius. Šią tendenciją stiprina net ir nuvalkiota informacinė visuomenė sąvoka — juk informacija tik tada tampa preke, kai ji keičia žmogaus elgseną. O tą daryti ji gali tik sulaukusi dėmesio ir emocinio vertinimo. Neatsitiktinai būtent jausmai ir jų pagrindą sudarantis dėmesys yra dviejų naujesnių kapitalizmo teorijų svarbiausia tema — tai Evos Illouz knyga "Jausmai kapitalizmo laikais" ir Georgo Francko veikalas "Mentalinis kapitalizmas". Mentalinis kapitalizmas — tai dėmesio, kurį kontroliuoja (atkreipia, sutelkia, sumenkina) masinė komunikacijos priemonė, ekonomika. Tik tada, kai dėmesiu ima manipuliuoti specialiai tam parengti komunikacijos kanalai, šis nepastovus išteklius gali būti parduodamas kaip prekė. O emocinio kapitalizmo analizei skirtuose veikaluose yra gvildinami jausmų vertinimai, jų reikšmės pokyčiai ir patologija šiuolaikinio rinkos kapitalizmo sąlygomis. Jausmai — tai socialiniai dėmesio signalai, nukreipti ir į vidų, ir į išorę. Jų reikšmė išaugo todėl, kad socialinę elgseną reglamentuojančios konvencijos šiais laikais dažniausiai nėra tokios veiksmingos kaip, tarkime, buvo prieš penkiasdešimt metų. Situacija darosi neprognozuojama, ir tai kelia socialinį nerimą.

Žinių apie jausmus, ypač tokių, kurias įstengia suteikti neurologijos mokslai, prigimtis yra ne tik aiškios kinamoji, bet ir "gamybinė", t. y. jos implikuoja pritaikymo galimybę. Kam nors daryti įtaką genetikos plotmėje, atrodo, bus galima tik tolimoje ateityje, tačiau laikinas poveikis, pasitelkiant neurocheminius preparatus, jau dabar praktikuojamas įvairiose gyvenimo srityse. Žinojimas, kad galima pagerinti savo emocinę būklę ir su dėmesiu susijusių ekonominių pajamų gumą, jau seniai audrina visuomenės sąmonę. Paaugliai šiais laikais žino, kas yra dėmesio deficitas, hiperaktyvumo sutrikimas ir kaip tų nepageidaujamų trikdžių atsikratyti. Nenustygstantys vietoje, negalintys susikaupti asmenys visa tai laiko neurocheminiais simptomais, kuriuos lengvai galima malšinti stimulantais.

Toks dėmesio sutrikimas, dažnai abipusis kai perdevotumas, ko gero, apibūdina pagrindinius liaudies dvasinės ligos XXI a. požymius. Panašiai būta ir ankstesniais šimtmečiais, kai dėl instinktų slopinimo atsirado nebylus dramatiškas neurotinių simptomų panoptikumai, ir XX a. antroje pusėje, kai tariamai neribota, paklausą viršijanti prekių pasiūla sukūrė palankią terpę nepageidaujamoms depresijoms plisti. O dabar, kai gebėjimas tikslingai sutelkti dėmesį ir emocinis intelektas priskiriami prie lemiamų konkurencinio pranašumo sandū, tai gali pakenkti jiems abiem, t. y. žlugimo atveju prasidėtų beviltiškas tūmasis vertinant, kokių dirgiklių būta per daug, o kokių per mažai, nesisektų ištrūkti iš tam tikromis aplinkybėmis užplūstančių signalų gausos, būtų pažeisti atsipalaidavimo mechanizmai, todėl emociniai potyriai

taptų šiuo šurkštesni — visa tai yra simptomai, kuriuos jau dabar nujaucia kolektyvinė sąmonė ir kurie apibendrintai vadinami dė mesio ir aktyvumo sutrikimo sindromu.

Naujojoje eroje, prie kurios artė jame, senatvė, galimas daiktas, ateis gerokai vė liau — po ilgesnio brandos amžiaus. Tačiau būsimieji jauni senoliai bus dar menčiau pasirengę pripažinti, kad su amžiumi silpstanti atmintis yra fiziologinis dė sningumas kaip ir su amžiumi susijęs regėjimo ar libido silpnėjimas. Iš naujo išimylė ję senjorai žinos, kad skyrybų skausmo priežastis yra serotonino sumažėjimas, todėl l reikalaus atitinkamo gydymo.

Komunikacija, kurios neriboja nei erdvė, nei laikas, sukuria iliuziją, kad esi beveik visur pasiekiamas ir nevaržomai mobilus. Tačiau liberalizmo fazę iš gyvenančiam kapitalizmui svarbus ne vien pasiekiamumas ir mobilumas, optimizuojantys iš orinius gyvenimo aspektus, bet ir kiti dalykai, ypač įsakmus yra poreikis gausinti kognityvinius ir emocinius išteklius. Todėl galimybė be kontrolės išigyti veiksmingų neurostimulių, internete sužinoti ar pasidalyti patirtimi, kaip jie vartojami, ir individuali utilitaristinė etika purena dirvą sėkmingai prekybai substancijomis, kurios šiuo metu jau kuriamos laboratorijose. Psichologiškai svarbų klausimą, kaip subjektas nuteikia save naš esnei veiklai, nereikšmingu paverčia faktas, kad naujos kapitalistinės tikrovės reikalavimų fone toks individualus "savęs gerinimas" tampa itin geidžiamu pasirinkimu. Toks pasirinkimas, kaip kapitalizmui priimtina vartojamoji ir prekinė vertė, jau seniai cirkuliuoja ir rodo vis agresyvesnę veržlumą. Šalia globalizacijos — kapitalistinio erdvės ir laiko racionalizavimo — į vieną gretą stoja poreikis gerinti episteminę ir techninę subjekto nervinę būklę.

Published 2010-04-09

Original in German

Translation by Alfonsas Tekorius

Contribution by Kultūros barai

First published in *Kultūros barai* 3/2010 (Lithuanian version) / *Merkur* 6/2009 (German version)

(c) Hennric Jokeit/Ewa Hess/Kultūros barai

(c) Eurozine